

(Київ)

Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я

У 1968 р. під час ознайомлення з новими речами, що надійшли до Запорізького музею, нашу увагу привернув уламок амфорної ручки з вирізаним на ній зображенням ремісника. Уламок був переданий до музею у 1962 р. відомим краєзнавцем Інокентієм Петровичем Грязновим, мешканцем с. Кам'янка-Дніпровська. Він одержав цю знахідку від одного з жителів села, який знайшов її на березі Каховського моря.

Даний фрагмент амфорної ручки овальний в перерізі, довжиною 9 см, шириною 5 см, товщиною 2,3 см. Зовнішня поверхня плоско сточена. В середній частині є овальне, з трохи скошеними всередину стінками заглиблення розмірами 5×4 см по довжині ручки. Глибина овального медальйона — до 7 мм. У центрі його вирізана в невисокому рельєфі фігура ремісника, який карбує

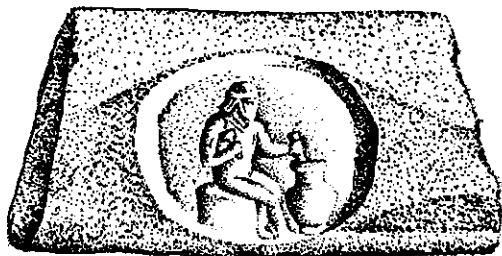

Рис. 1. Уламок амфорної ручки з зображенням ремісника.

амфороподібну, очевидно, бронзову посудину. Висота фігури — 3,5 см, загальна ширина зображення — 3 см (рис. 1). Техніку його виготовлення можна уявити досить детально. Поверхня фрагмента була спочатку плоско сточена. На одержаній таким чином рівній поверхні гострим ріжучим інструментом (чи інструментами) було зроблено овальне заглиблення, всередині якого по наміченому малюнку вирізано чи вишкрябано зображення. В даний час цей уламок згладжаний водою і вивітрений, причому внутрішня частина медальйона і фігура вивітрені так само, як і решта поверхні (рис. 2).

Зображений майстер сидить на якомусь масивному циліндричному предметі без піюк (пень або камінь). Корпус повернуто на 3/4 у фас, голова — в профіль. На голові — пов'язка у вигляді стрічки, від основи якої подвійною лінією виділено овал нижньої частини обличчя з гострою борідкою і волосся, що спускається з потилиці на плечі. Риси обличчя стерті. Ледве позначене місце ока. Деталі одягу також стерті. На грудях помітний трикутний виріз скіфського каптана. На ногах — шаровари, які зливаються з м'яким взуттям. Права нога напівзігнута в коліні, ступня розміщена біля донної частини посудини. Ліва нога зігнута більше, п'ята її заходить за сидіння.

У правій руці майстер тримає молоток, занесений для удару до плеча. В лівій — затиснуте в кулак зубило або інший інструмент для карбування чи обрубвання, нижній робочий кінець якого поставлений на зілля посудини, а верхній, ударний, є трохи потовщеним чи розплющеним. Пропорції тіла правильні, поза вільна і дуже вірно передає момент роботи. Посудина, над якою працює майстер, очевидно, металева. Форма її нагадує античні бронзові амфори або гідрії на кільцеподібному піддоні. Ручок немає. Можливо, це наслідувальна форма посудини або ж річ у процесі виготовлення. Не виключено, що на донній частині був орнамент у вигляді ов (рис. 2).

Сам предмет і зображення настільки незвичайні, що довгий час їх стародавнє походження видавалося сумнівним. Тепер є нові дані, які переконливо підтверджують оригінальність знахідки і зв'язок її з періодом існування Кам'янського городища. На користь цього говорить насамперед зіставлення цього медальйона з фігурами двох скіфів, що шийють каптан з овечої шкури, на знаменитій пекторалі з Товстої Могили¹. Постаті зображені з розворотом корпусу в три чверті і обличчям у профіль (рис. 3). У скіфа, зображеного справа, корпус розвернутий

Рис. 2. Медальйон з зображенням ремісника на амфорній ручці.

у фас, зліва — з боку спини. Обидва вони оголені до пояса. На ногах — шаровари, заправлені в м'які чобітки. У скіфа, зображеного зліва, на голові пов'язка, яка, очевидно, притримує волосся. Так само як і на амфорному медальйоні, лініями, що розходяться від основи стрічки, виділені нижня щелепа і борода, а також волосся, яке спадає з потилиці. Звичайність манери підв'язувати волосся в повсякденному обиході підтверджується зображенням скіфа зі стрічкою на чолі на кульобській вазі. Положення піг цього скіфа таке ж, як у одного із скіфів на Воронезькій посудині², і співпадає з позою майстра — скіфа, зображеного на амфорному медальйоні.

Скіф, зображений на пекторалі зліва, сидить на п'ятах. Очевидно, ця поза також була звичайною під час відпочинку чи роботи, про що свідчать зображення воїнів на воронезькому і кульобському кубках³. Якби зображення на амфорній ручці було знайдено після відкриття Товстої Могили, можна було б припустити, що різьбяр взяв за основу праву фігуру скіфа з пекторалі. Однак в даному випадку переконаємось в деякій традиційності зображень людей, що сидять під час роботи чи відпочинку, у греко-скіфському мистецтві IV ст. до н. е.

Використання амфорного фрагмента як матеріалу для різьбярства — явище надзвичайно рідкісне, можливо, навіть унікальне. Частіше декоративні деталі виконувались за допомогою відбитків штампуну на си-

рій глині виготовленої посудини або якого-небудь іншого предмета⁴. Щодо можливого практичного застосування цієї амфорної ручки з медальйоном, то ймовірно, вона використовувалася як штамп для одержання відбитків по сирій глині чи по розм'якшеному воску з метою наступного відтворення.

Порівняння з персонажами центральної сцени пекторалі (маються на увазі такі елементи, як стрічка-пов'язка, особливості передачі борода і волосся, шаровари і м'яке взуття) дає підставу припускати, що фі-

Рис. 3. Сцена зі скіфами, що шпують каицан, на пекторалі з Товстої Могили.

гура на медальйоні — це скіф-ремісник. Надзвичайно показовим є те, що фрагмент знайдено на місці Кам'янського городища — скіфського ремісничого центру, укріпленого поселення скіфів-металургів. Очевидно, штамп був вирізаний на місці, і сюжет його запозичений з навколишньої побутової обстановки, звичайної для сучасників.

Звернемо увагу на ще одну, не менш дивовижну і загадкову знахідку. В Новочеркаському музеї зберігалась бронзова ручка з унікальним зображенням ремісників. На жаль, сам предмет не зберігся: є лише фототипічне відтворення його в підготовленому до друку альбомі «Каталог Музея донського казачества в Новочеркасске». Цей каталог, упорядкований в 1914 р. Х. І. Поповим, залишився невиданим у зв'язку з початком першої імперіалістичної війни*.

Ручка напівкругла в перетині з поздовжніми канелюрами на зовнішньому боці (рис. 4). Вільний кінець прикрашений голівкою барана з витими рогами. Завитки на лобі й голові передані орнаментом у вигляді «лусочок». Ця ручка була прикріплена до предмета за допомогою особливої основи — волютоподібно загнутих плоских завитків і двох бокових паростків, що йдуть по одній дузі в місці переходу канельованої ручки в основу.

* З цим зображенням нас познайомив С. Н. Братченко, якому приносимо щиро подяку.

Після виходу статті В. П. Шилова⁵ навряд чи можна сумніватися в тому, що це ручка від бронзової патери, подібної до тієї, яка була знайдена в сарматському похованні кургану № 12 Нікольського могильника в Астраханській області. Ручка такої ж форми, округла в перерізі, з поздовжніми канелюрами, закінчується голівкою барана. Вона припаяна до корпусу патери за допомогою двох виступів, що йдуть по дузі, і фігурної основи (аташе) у вигляді волютоподібних плоских пелюсток, цілком аналогічних описаним вище. Ця знахідка підтверджує оригінальність предмета з Новочеркаського музею.

Рис. 4. Бронзова ручка патери з Новочеркаського музею.

Зовні основа ручки нікольської патери прикрашена вигравіруваним зображенням вусиків виноградної лози і пуп'янками квітів, у той час як на ручці з Новочеркаська наявні дві симетричні фігури ремісників, що сидять, і антична гідрія, яка стоїть між ними. Зображення виконано в певисокому рельєфі.

Як відзначає В. П. Шилів, патери подібного роду з'являються ще в елліністичний час, але найбільш характерні для I—II ст. н. е. Нікольську знахідку автор датує першою половиною I ст. до н. е., що підтверджується виявленими разом з нею речами з сарматського поховання, але оскільки цей комплекс, на жаль, залишився неопублікованим, неможливо визначити час post quem.

Звернемося до сцени, зображеної на пластині ручки з Новочеркаського музею (рис. 5; 6). Ліва фігура ремісника має корпус, повернутий на 3/4 з боку спини; обличчя передане в профіль (пор. фігуру скіфа, зображеного на пекторалі зліва). Стрічки на голові немає, але розмежування нижньої частини обличчя, бороди і спадаючого з потилиці волосся таке саме, як і в перших двох випадках. Пояс обгорнений тканиною чи шкурою. Ноги босі, з чітко виділеними литками.

Поза сидяча: опору утворює згин пелюстка волюти. Обидві ноги напівзігнуті і висунуті вперед (очевидно, поставлені на землю).

У правій зігнутій руці, лікоть якої ніби впирається в стегно, є занесений вгору молоток з ударною частиною, розташованою перед обличчям. У середній частині пластини, нижче вирізу, біля ніг майстрів зображена антична посудина типу гідрії чи амфори з наміченим вище краю виступом ручки.

Зображення на фототипі, на жаль, виявилось занадто темним, що не дає можливості виділити всі деталі цієї надзвичайно цікавої сцени. Особливо затемнена друга, права фігура. Майстер сидить в подібній позі, але корпус повернутий у фас (пор. композицію на пекторалі). Лисий череп, невелика борідка. На ногах, очевидно, шаровари, які мають дві складки на правому стегні. Права рука зігнута від плеча в лікті, нею він щось напружено стискає. Ліва — не протестується, можна припустити, що нею майстер підтримує знизу предмет, над яким працює.

В загальних рисах композиція повторює центральну сцену на пекторалі. Зображення майстра справа тематичне і в ряді деталей відповідає фігурі скіфа на амфорній ручці. Вся ця група зображень як би перевіряє і контролює одне одного.

Однак зображення на ручці патери — більш пізні, порівняно з двома попередніми. Місцем виготовлення цієї посудини навряд чи можна вважати Північне Причорномор'я. В. П. Шилів, який розглянув численну літературу, присвячену подібним патерам, вказує на ряд гіпотез щодо виготовлення їх в александрійських, галльських і південноіталійсь-

ких майстернях. Існує цікава думка про можливість виробництва цих посудин у подунайських центрах. За найближчими аналогіями нікольську патеру дослідник схильний вважати південно-італійським виробом.

Цілком очевидно, що на ручці з Новочеркаського музею зображені не античні майстри, а варвари, з яких принаймні один працює над виготовленням античної посудини. Про це говорить специфічний одяг, наявність спільних традицій у зображених ремісників — скіфів Північного Причорномор'я, відсутність античних елементів в оформленні

Рис. 5. Основа ручки патери з фігурами ремісників.

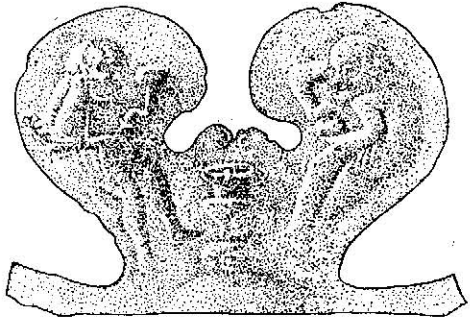

Рис. 6. Зображення ремісників на основі ручки патери. Прорисовка.

сцени. Для прикладу порівняємо античного ремісника на гемі з сарматського поховання кургану № 7 (поховання № 1 групи 9; див. альбом, с. 77) на Дніпропетровщині (розкопки І. Ф. Ковальової).

Ким були майстри, зображені на новочеркаській ручці, — рабами чи вільними ремісниками — визначити важко. Необхідно мати на увазі, що ця посудина була виготовлена на території, де панував лад рабовласницького Риму. Фігури і пози ремісників не відбивають того радісного оптимізму, яким пройняті зображення на пекторалі, не нагадують також вільної, впевненої постаті скіфа на амфорному медальйоні. Зігнута спина і безсило опущені ноги лівої фігури, лисий череп та напружена поза правої не справляють враження радісної праці. Проте так чи інакше ця пам'ятка викликає великий інтерес.

Отже, на території Північного Причорномор'я, починаючи з IV ст. до н. е., були поширені зображення варварів-ремісників: в перших двох випадках, безсумнівно, вільних скіфів, а в третьому — співзвучче їм зображення, яке втілює той самий інтерес до теми ремісничої праці.

Істотно те, що крім ритуальних, міфологічних, героїчних, епічних сцен, композицій, пов'язаних з генеалогічними переказами, в греко-скіфському мистецтві IV ст. до н. е. можуть бути виділені чисто жанрові епізоди, в яких відбилися побут скіфів-кочівників і їх трудова діяльність. До них належать, пасамперед, фризи Чортомлицької амфори і верхній фриз пекторалі з Товстої Могили. Зараз ця група доповнюється зображеннями ремісників, які працюють по металу. Прості скіфи — ремісники і пастухи — гідний сюжет мистецтва поруч з воїнами, героями, царями і божествами.

Цікаво також і те, що на двох з наведених тут пам'яток варварські майстри зображені під час виготовлення речей античних форм. Це може бути певною вказівкою у вирішенні спірного питання про походження ряду скіфо-грецьких і греко-скіфських виробів. Зображення місцевих майстрів, які працюють над виготовленням речей грецького типу,

змінює наше уявлення про можливості скифських ремісників у виробництві подібних предметів.

¹ Б. М. Мозолевский. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА, № 3. М., 1972, с. 268, рис. 15 (кольорова вклейка).

² М. И. Ростовцев. Воронежский серебряный сосуд.— МАР, 34. Пг., 1914, табл. IV, 2; I, 2.

³ Там же, табл. I, 3; IV, 1, 2.

⁴ Див. М. И. Максимова. Глиняная ткацкая подвеска с оттиском печати.— МИА, № 50. М.— Л., 1956, с. 190.

⁵ В. И. Шилов. Бронзовая патера из Астраханской области.— СА, № 1. М., 1974, с. 226 та сл.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

(Київ)

Изображения ремесленников на античных изделиях из Северного Причерноморья

Резюме

В статье рассматриваются изображения варваров-ремесленников, работающих над изготовлением античных металлических сосудов (амфора, гидрия?). Одно из этих изображений выполнено на обломке амфорной ручки, найденной на берегу Каховского моря у с. Каменка-Диспровская, а второе — на бронзовой ручке патеры, хранящейся в Новочеркасском музее. Сопоставление их со скифами, шьющими кафтан, на центральной сцене золотой пекторали из Толстой Могилы подтверждает традиционность подобной композиции и обычность изображений людей в процессе труда, интерес к этой теме в искусстве населения Северного Причерноморья античной эпохи.

Интересно, что варварские мастера показаны работающими над вещами античных форм. Это обстоятельство может способствовать решению весьма спорного вопроса о происхождении вещей, носящих следы античного влияния, и о возможностях местных мастеров в изготовлении предметов этого рода.

А. С. РУСЯЄВА

(Київ)

Рельєфні зображення Діоніса та Аріадни на посуді з Ольвії

Метою статті є публікація невеликої групи кераміки з рельєфними зображеннями, які за стилем і сюжетом близькі між собою.

Під час охоронних розкопок у прибережній частині Ольвії на ділянці V у 1970 р. випадково був знайдений уламок стінки пергамського кубка¹, прикрашений рельєфним зображенням Діоніса та Аріадни (рис. 1). Кубок виготовлено з тонкої світло-рожевої з жовтуватим відтінком глини. Зовні він нерівномірно покритий червоно-рожевим лаком, а з внутрішнього боку залишилися не замазаними патьоки і плями. Вінця профільовані, скошені у внутрішній частині. Піддон не зберігся, лише невелика деталь свідчить, що він округло переходив до дна і був на підставці. Висота уламка — 15 см, ширина — 10 см, товщина стінки — 0,7 см, товщина з наліпшим рельєфом — 1,2 см, висота зображення — 11,5 см. В прямокутній профільованій рамці, що була наліплена на поверхню посудини до випалу, зображено дві рельєфні фігури. Справа стоїть зовсім юний, подібний до жінки Діоніс в перекинутому через праве плече плащі, який обгортає нижню частину постаті. Правою рукою він підтримує тріс, що лежить поверх плаща, в лівій — канфар. На груди Діоніса накинута небрида. На ногах (частина правої ноги відбита), здається, котурни. Обличчя кругле, з товстим приплюс-